

موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ره

رساله دکتری (Ph.D)

رشته تفسیر و علوم قرآن

موضوع:

نقش علائق و پیش دانسته‌های مفسر

در تفسیر قرآن

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر احمد واعظی

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین استاد محمود رجبی

دانش پژوه:

علی اوسط باقری

بهار ۱۳۸۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری،
ترجمه و اقتباس و... از این پایان نامه برای
مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام
محفوظ بوده، نقل مطالب با ذکر مأخذ
بلا مانع است.

تقدیر و سپاس

سپاس و شکر به درگاه ایزد منان که تمام توفیق‌ها از او و همه ستایش‌ها برای اوست. و با تقدیر و تشکر از تمام اساتیدی که در طول تحصیل از خرمن دانششان به قدر استعدادم بهره گرفتم و آرزوی توفیق برای همه ایشان، و با درخواست رحمت و رضوان الهی برای همه عالمان مرزبان دین و قرآن که به لقاء حق شتافته‌اند.

از استاد محترم راهنما جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر احمد واعظی (دام عزه) که با هدایت‌های خویش در سامان‌دهی نوشته حاضر زحمت بسیار متحمل شدند و با راهنمایی‌های سودمند بر غنای آن افزودند تشکر می‌کنم، و از استاد محترم مشاور حضرت حجت الاسلام و المسلمین استاد رجیبی (دام عزه) که با وجود اشتغالات متعدد چندین بار نوشته ناقابل را مطالعه و مطالب سودمندی را متذکر شدند، سپاس گزارم.

از اساتید محترم داور حجج اسلام دکتر ساجدی، دکتر سعیدی روشن و دکتر مختاری که پیش و پس از پیش دفاع مطالبی را برای تکمیل رساله گوشزد کردند تشکر می‌کنم.

از تمام کسانی که در به انجام رساندن رساله مرا رهین مساعدتهای خود کردند به خصوص از دوست عزیزم جناب حجت الاسلام داودی مسئول کتابخانه تخصصی تفسیر و علوم قرآن مؤسسه که در تنظیم صفحات و دیگر امور مربوط به تایپ و صفحه‌آرایی کمک کردند تقدیر می‌کنم.

و در پایان از همسر و فرزندانم دلبندم که در طول سامان دادن به رساله تمام سختی‌ها را تحمل کردند و بسیاری از مسئولیت‌های که موظف به انجام آنها بودم را به دوش کشیدند تشکر می‌کنم.

دستان پر محبت پدر و مادر عزیزم را می‌بوسم و سلامت و استمرار دعای خیرشان را از خدای منان آرزو مندم.

تقدیم به

سرور و سالار شهیدان حق و حقیقت سومین ستاره فروزان
آسمان امامت حسین بن علی علیهما السلام و یاران با وفا
و شهیدش به ویژه علمدار لشگر و برادر جان نثارش
حضرت عباس، که با نثار خون خویش درخت اسلام و
قرآن را آبیاری و بقای آن را تضمین کردند.
و تقدیم به زینب قهرمان صبر و پایداری و شهامت.

چکیده

مفسر یکی از عناصر دخیل در تفسیر قرآن است. در این رساله با لحاظ چیستی و روش صحیح تفسیر و با بررسی میراث تفسیری اسلامی وجوه روا و ناروای تأثیر علائق و پیش‌دانش‌ها در تفسیر بیان شده و آسیب‌هایی آن ذکر شده است. تفسیر عبارت است از آشکار کردن معانی و مدالیل آیات قرآن و مرادات خدای متعال از آنها بر مبنای قواعد ادبیات عرب و اصول محاوره عقلایی. برخی از تعاریفی که برای تأویل قرآن شده در حیطه تفسیر قرار می‌گیرد.

نظریه‌های گوناگون تفسیر متون، یا مبتنی بر رویکرد مؤلف‌محوری است یا متن‌محورند و شناخت عناصر درونی و ساختار متن را برای دستیابی به معنای آن کافی می‌شمارند و یا مفسر محورند و مفسر را در جایگاهی فراتر از فهم‌کننده می‌نشانند. شاخصه مشترک تفاسیر اسلامی به رغم تنوع در روش و گرایش مؤلف محوری است. اهتمام به مراد خدای متعال، اذعان به رابطه خدا و قرآن، فهمنده دانستن مفسر و توجه به ویژگی‌های خداوند در تفسیر شاخصه‌های مهم مؤلف محوری مفسران مسلمان است. اتفاق ایشان بر از سوی خدا بودن معانی قرآن، تقسیم دلالت به تصویری و تصدیقی، حجیت ظواهر برای کشف مقاصد و مقتضای ادله اثبات ضرورت وحی، نیز شواهدی بر مؤلف محوری مفسران مسلمان است. علائق مفسران در تنوع روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، نکته‌سنجی در استفاده مطالب هم‌سو با علائق، گزینش موضوعات تفسیری و ابداع احتمالات تفسیری نقش‌آفرین است. دخالت دادن علائق در ایجاد معنا و تعیین مصادیق آیات محکم و متشابه بر اساس علائق از وجوه ناروای تأثیر علائق می‌باشد.

برخی از مهم‌ترین آسیب‌هایی که ممکن است مفسر از رهگذر تأثیر علائقش به آنها دچار شوند عبارت‌اند از: اصالت دادن به علائق، حمل بی‌وجه آیات بر خلاف ظاهر، تعصب‌ورزی در انکار آراء دیگران، خارج شدن از حیطه تفسیر آیات و عدول از روش تفسیر که سوگمندانه برخی از مفسران به آنها دچار شده‌اند. مهم‌ترین وجوه روای تأثیر پیش‌دانش‌ها در تفسیر عبارت‌اند از: ابزار بودن برای تفسیر، در اختیار نهادن مبانی و قواعد تفسیر، قرینیت برای فهم آیات، شناساندن فضای نزول و فضای سخن، مسأله‌سازی و گسترش زاویه دید. فروغلتیدن در وادی تحمیل، تأویل‌های ناروا و حمل بی‌وجه آیات بر خلاف ظاهر مهم‌ترین آسیب‌هایی است که مفسر را از رهگذر تأثیر پیش‌دانش‌ها تهدید می‌کند.

کلید واژه‌ها: تفسیر قرآن، علائق مفسر، پیش‌دانش‌های مفسر، مؤلف‌محوری، مفسر‌محوری، متن‌محوری

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و تعاریف.....	۱۰
بیان مسأله.....	۱۱
پیشینه تحقیق.....	۱۲
ضرورت تحقیق.....	۱۵
اهداف تحقیق.....	۱۶
سؤال‌های تحقیق.....	۱۶
فرضیه‌ها.....	۱۶
روش تحقیق.....	۱۶
مفهوم شناسی.....	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
۱. تفسیر.....	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
مفهوم لغوی.....	Error! Bookmark not defined.
کاربرد قرآنی.....	Error! Bookmark not defined.
مفهوم اصطلاحی.....	Error! Bookmark not defined.
تعریف راغب اصفهانی (م ۵۰۲).....	Error! Bookmark not defined.
تعریف امین الاسلام طبرسی (م ۵۴۳ ق).....	Error! Bookmark not defined.
تعریف ابن جزّی (م ۷۴۱ ق).....	Error! Bookmark not defined.
تعریف شریف جرجانی (م ۸۱۶ ق).....	Error! Bookmark not defined.
تعریف کافّیجی (م ۸۷۹ ق).....	Error! Bookmark not defined.
تعریف طُریحی (م ۱۰۸۷ ق).....	Error! Bookmark not defined.
تعریف قُنوجی (م ۱۲۵۷ ق).....	Error! Bookmark not defined.
تعریف آقا بزرگ تهرانی (م ۱۳۸۹ ق).....	Error! Bookmark not defined.
تعریف علامه طباطبایی (م ۱۳۶۰ ش).....	Error! Bookmark not defined.
تعریف منتخب.....	Error! Bookmark not defined.
رابطه فهم و تفسیر.....	Error! Bookmark not defined.
۲. تفسیر به رأی.....	Error! Bookmark not defined.
مقدمه.....	Error! Bookmark not defined.
مقصود از تفسیر به رأی.....	Error! Bookmark not defined.
۳. تأویل.....	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
مفهوم لغوی.....	Error! Bookmark not defined.

کاربردهای قرآنی..... **Error! Bookmark not defined.**

۱ و ۲: مقصود واقعی خداوند از آیات متشابه، معانی

بطنی آیات (آل عمران ۷)..... **Error! Bookmark not defined.**

۳. مصداق عینی وعیدهای قرآن (اعراف ۵۳، یونس ۳۹)

..... **Error! Bookmark not defined.**

۴. عاقبت و فرجام کار اختیاری انسان (نساء ۵۹؛

اسراء ۳۵)..... **Error! Bookmark not defined.**

۵. اسرار نهفته در کارهای حضرت خضر . **Error! Bookmark not defined.**

۶. تحقق خارجی رؤیای حضرت یوسف (ع) . **Error! Bookmark not defined.**

۷. تعبیر خواب و حقیقتی که رؤیا از آن حکایت

میکند..... **Error! Bookmark not defined.**

۸. ویژگی غذای دو هم زندانی حضرت یوسف (ع) . . . **Error! Bookmark not defined.**

تعریف تأویل و ارتباط آن با تفسیر **Error! Bookmark not defined.**

تأویل، امری مفهومی..... **Error! Bookmark not defined.**

عینیت‌گرایان در تعریف تأویل . . . **Error! Bookmark not defined.**

۱. ابن تیمیه..... **Error! Bookmark not defined.**

۲. شهید صدر..... **Error! Bookmark not defined.**

۳. علامه طباطبایی..... **Error! Bookmark not defined.**

فصل دوم: رویکردهای مختلف در تفسیر
متن.....^{۵۹}

مقدمه..... **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**

۱. مؤلف محوری..... **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**

مارتین کلادنیوس (۱۷۵۹ م)..... **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**

شلایر ماخر (۱۸۳۴ م)..... **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**

دیلتهای (۱۹۱۱ م)..... **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**

اریک هرش (متولد ۱۹۲۸ م)..... **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**

۲. متن محوری (ساختارگرایی)..... **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**

مقدمه..... **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**

پیشینه ساختارگرایی..... **ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.**

فرمالیستهای روسی..... **Error! Bookmark not defined.**

سوسور..... **Error! Bookmark not defined.**

تمایز بین زبان و گفتار . . . **Error! Bookmark not defined.**

تمایز میان تحلیل در زمانی و هم زمانی زبان .. Error!

Bookmark not defined.

رابطه هم نشینی و جانشینی نشانه ها Error! Bookmark not defined.

شاخصه های ساختارگرایی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

۱. استقلال متن Error! Bookmark not defined.

۲. ایجاد معنا توسط ساختار Error! Bookmark not defined.

۳. عدم نیاز به امری خارج از متن برای فهم آن . Error!
Bookmark not defined.

نقد و بررسی..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

۱. نادیده انگاشتن نیت مؤلف..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

۲. نیاز به اموری غیر از متن برای به دست آوردن معنای

آن ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

۳. موجد معنا شمردن ساختار ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

۳. مفسر محوری..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

الف) ساختار شکنی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

همسویی ها و تفاوت های ساختار شکنی و ساخت گرایی ... Error!
Bookmark not defined.

غیاب معنی و بازی پایان ناپذیر نشانه ها Error!
Bookmark not defined.

نقد و بررسی..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

۱. نادیده انگاشتن مؤلف..... Error! Bookmark not defined.

۲. آزادی عمل خواننده Error! Bookmark not defined.

۳. غیر متعین دانستن معنای متن Error! Bookmark not defined.
defined.

۴. سوفسطایی گرایی..... Error! Bookmark not defined.

۵. خود شکن بودن نظریه ساختار شکنی در فهم متون . Error!
Bookmark not defined.

ب) هرمنوتیک فلسفی..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

هیدگر Error! Bookmark not defined.

چیستی فهم و تفسیر از نظر هیدگر Error! Bookmark not defined.
defined.

گادامر Error! Bookmark not defined.

حادثه بودن فهم Error! Bookmark not defined.

افق ذهنی مفسر؛ شرط وجودی فهم .. Error! Bookmark not defined.
defined.

تاریخی بودن فهم Error! Bookmark not defined.

پایان ناپذیری جریان فهم .. Error! Bookmark not defined.

پیامدهای هرمنوتیک فلسفی. Error! Bookmark not defined.

۴. رویکرد مفسران مسلمان در تفسیر قرآن. ERROR!
BOOKMARK NOT DEFINED.

شاخصه‌های مؤلف‌محوری در صراحت و ظاهر کلام مفسران
مسلمان. ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

۱. اهتمام به مراد خدای متعال. Error! Bookmark not
defined.

فهم مراد؛ هویت تفسیر. Error! Bookmark not defined.
تأکید بر فهم مراد از رهگذر دسته‌بندی معارف قرآن

. Error! Bookmark not defined.
تکیه بر مراد خداوند در گرایش‌های گوناگون تفسیری
. Error! Bookmark not defined.

۲. اذعان به رابطه قرآن و خدا. Error! Bookmark not
defined.

۳. فهمنده بودن مفسر. Error! Bookmark not defined.

۴. توجه به ویژگی‌های خداوند در تفسیر. Error! Bookmark
not defined.

کلام ابن تیمیه در اتفاق مفسران مسلمان بر مؤلف‌محوری
. ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

نمودهای مؤلف‌محوری در مقبولات پیشین مفسران مسلمان
. ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

اتفاق بر از سوی خدا بودن معانی قرآن. Error! Bookmark
not defined.

علم اصول و مؤلف‌محوری مفسران مسلمان. Error! Bookmark
not defined.

اهتمام به مراد جدی از رهگذر تقسیم مدلول به
تصوری و تصدیقی. Error! Bookmark not defined.
حجیت ظواهر برای کشف مقاصد. Error! Bookmark not defined.
مقتضای ادله اثبات ضرورت وحی. Error! Bookmark not defined.

فصل سوم: تفسیر و علائق مفسر. ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

مفهوم شناسی علاقه. ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

رابطه علاقه و انتظار. ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

اقسام علائق. ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

علائق مذهبی. ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

علائق برخاسته از ویژگی‌های شخصیتی. ERROR! BOOKMARK NOT
DEFINED.

علائق تخصصی. ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

علائق سیاسی اجتماعی. ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.گونه‌های تأثیر علائق در تفسیر

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.گونه‌های موجه

Error! Bookmark not defined.۱.تنوع روش‌ها و گرایش‌های تفسیری

Error! Bookmark not defined.۲.نکته سنجی در استفاده مطالب همسو با علائق

Error! Bookmark not defined.۳.گزینش موضوعات مورد بررسی در تفسیر موضوعی

Error! Bookmark not defined.۴. ابداع احتمال جدید تفسیری

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.گونه‌های ناموجه

Error! Bookmark not defined.۱. دخالت در ایجاد معنا

Error! Bookmark not defined.نقد و بررسی

Error! Bookmark not defined.الف) انگیزه وضع الفاظ

Error! Bookmark not defined.ب) نیاز انسان به آموزه‌های وحیانی

Error! Bookmark not defined.ج) قرآن تعلیم الهی به بشر

Error! Bookmark not defined.۲. تعیین مصادیق آیات محکم و متشابه

Error! Bookmark not defined.نقد و بررسی:

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.آسیب‌شناسی

Error! Bookmark not defined.۱.اصالت دادن به علائق مذهبی

Error! Bookmark not defined.۲.حمل بی‌وجه آیات بر خلاف ظاهر

Error! Bookmark not defined.۳.تعصب ورزی در انکار آراء دیگران

Error! Bookmark not defined.۴.خارج شدن از حیطه تفسیر آیات

Error! Bookmark not defined.۵. عدول از روش تفسیر

Error! Bookmark not defined.۶. تطبیق‌های ناروا

Error! Bookmark not defined.۷. عدم جامع‌نگری

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.کنترل‌پذیری علائق

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.پیوست فصل

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.فصل چهارم: تفسیر قرآن و پیش‌دانسته‌های مفسر

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.مقدمه

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.اقسام پیش‌دانسته‌ها

پیش‌د انسته‌های بدیهی و غیربدیهی ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

اقسام پیش‌د انسته‌های غیربدیهی Error! Bookmark not defined.

۱. پیش‌د انسته‌های مبنایی Error! Bookmark not defined.

۲. پیش‌د انسته‌های ابزاری Error! Bookmark not defined.

۳. پیش‌د انسته‌های محتوایی Error! Bookmark not defined.

پیش‌د انسته‌های هماهنگ و پیش‌د انسته‌های ناهماهنگ با

قرآن ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

تأثیرهای موجه پیش‌د انسته‌ها در تفسیر.. ERROR! BOOKMARK
NOT DEFINED.

۱. ابزار تفسیر آیات..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

۲. در اختیار نهادن مبانی تفسیر. ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

۳. شناساندن فضای نزول آیات ... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

۴. قرینیت برای فهم آیات ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

۵. در اختیار نهادن اصول و قواعد تفسیر . ERROR! BOOKMARK

NOT DEFINED.

۶. شناساندن فضای سخن ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

۷. مسأله سازی و گسترش زاویه دید ... ERROR! BOOKMARK NOT

DEFINED.

۸. تأیید و تبیین محتوای آیات .. ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

پیش‌د انسته‌های مفسر و ساخت معنا... ERROR! BOOKMARK NOT
DEFINED.

نظریه‌های توجیه‌گر دخالت پیش‌د انسته‌ها در ساخت معنا

..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

۱. مسبوقیت فهم به لایه‌های سه‌گانه دازاین (دیدگاه

هیدگر)..... Error! Bookmark not defined.

نقد و بررسی..... Error! Bookmark not defined.

۲. دیالوگی بودن فهم (دیدگاه گادامر) . Error! Bookmark

not defined.

نقد و بررسی..... Error! Bookmark not defined.

۳. گرسنه معنا بودن الفاظ..... Error! Bookmark not defined.

نقد و بررسی..... Error! Bookmark not defined.

الف) نقد تحول معانی الفاظ در پی تحول تئوریه‌ها

..... Error! Bookmark not defined.

ب) نقد ادعای فروش در باره شیوه صحیح فهم واژه‌های

قرآن..... Error! Bookmark not defined.

کنترل پذیری تأثیر پیش‌د انسته‌ها در تفسیر..... ERROR!
BOOKMARK NOT DEFINED.

دیدگاه قائلان به کنترل‌ناپذیربودن تأثیر پیش‌انسته‌ها	
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	
نقد و بررسی.....	
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	
آسیب‌شناسی.....	
۱. فروغلتیدن در وادی تطبیق و تحمیل .	
DEFINED.	
۲. تأویلهای ناروا	
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	
۳. حمل بی وجه آیات بر خلاف ظاهر	
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	
۴. تناظرهای بی‌دلیل	
فصل پنجم : نتایج و پیشنهادها.....	
ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.	
فهرست منابع.....	

بیان مسأله

خدای متعال - به عنوان به وجود آورنده و نازل کننده قرآن - ، متن قرآن کریم - که حامل پیام‌های الهی است - و مفسر، سه عنصر اصلی در فهم و تفسیر این کتاب سترگ هستند. در برخی رویکردهای تفسیری نقش اصلی در معنای متن از آن مؤلف است و معنای متن همان مقصود وی می‌باشد و مفسر موظف است تا بدان دست یابد از سوی دیگر در برخی رویکردها آنچه در دست یازیدن به معنا مهم تلقی می‌شود «متن» است و مفسر بدون آنکه بخواهد ذهن خود را در فهم دخالت دهد و نیز بدون اعتنا به مقصود مؤلف باید متن را بر اساس عناصر و ساختار درونی متن، فهم و تفسیر کند. برخی نیز در این میان مفسر را در تولید معنای متن دخیل دانسته و دنیای ذهنی مفسر را در ایجاد معنی دخالت داده‌اند. تعیین جایگاه مفسر در کنار دیگر عناصر دخیل در تفسیر از اهمیت به سزایی برخوردار است که بر اساس آن رویکرد صحیح در تفسیر قرآن مشخص می‌شود.

مفسران قرآن دارای علائق و پیش‌دانسته‌های متفاوتی هستند، مفسری شیعه و دارای علائق شیعی است و دیگری برخوردار از علائق مذهبی متفاوت، نیز مفسران از نظر علائق سیاسی و اجتماعی با یکدیگر اختلاف دارند. از نظر دانسته‌های پیشین، مفسری در فلسفه متبحر است و دیگری دستی در عرفان دارد و مفسری هم در علوم تجربی از معلوماتی برخوردار است. بررسی جواز و عدم جواز تأثیر علائق و آگاهی‌های پیشین مفسر در تفسیر و نیز امکان یا عدم امکان کنترل آنها در فرایند تفسیر، همچنین بررسی گونه‌های متصور نقش آفرینی علائق و پیش‌دانسته‌ها در تفسیر قرآن و تعیین موارد روا و ناروای آن از مباحث مهمی است که به ویژه پس از انتشار دیدگاه‌های جدید هرمنوتیکی در فضای علمی و فرهنگی کشورمان نیاز به بررسی و موشکافی دارد. در این پژوهش با استمداد از الطاف خدای سبحان این مهم انجام خواهد شد.

تذکر این نکته لازم است که مقصود ما در این نوشتار بررسی تطبیقی نظریه تفسیری مفسران مسلمان با دیگر نظریه‌های تفسیری نیست از این رو به نظریه‌های تفسیری رقیب تنها در حدی که مشخص شود برای مفسر چه جایگاهی در تفسیر می‌دهند پرداخته شده است و نظریه‌هایی که چالش اساسی با نظریه تفسیری مفسران مسلمان دارند را به نقد و بررسی نشسته‌ایم. مقصود ما در این نوشتار ریشه‌یابی نظریه‌های مختلف تفسیری در غرب و عواملی که موجب طرح آنها شده نمی‌باشد هر چند در ضمن گزارش نظریه‌های مختلف از آنجا که سیر تاریخی نظریات به دست می‌آید، زمینه به وجود آمدن هر نظریه و برخی از عوامل موجب آن آشکار خواهد شد.

ما بر اساس تعریفی که از تفسیر ارائه خواهیم کرد، روش صحیح تفسیر قرآن و با بررسی میراث تفسیری اسلامی وجوه روا و ناروای تأثیر علائق و پیش‌دانسته‌های مفسر را در تفسیر قرآن بیان خواهیم کرد و نظریاتی که به مفسر نقش ناروایی در تفسیر معتقد شده‌اند را نقد می‌کنیم و تا حد میسر از اصطلاحاتی که در فرهنگ بومی تفسیری مفسران و دانشمندان علوم قرآن رواج دارد استفاده خواهیم کرد به مثل به جای زمینه معنایی (context) از تعبیر فضایی نزول که اصطلاحی رایج در بیان روش تفسیر قرآن است استفاده خواهیم کرد.

پیشینه تحقیق

مفسران مسلمان برای مفسر نقشی در ایجاد معنا معتقد نبودند و نقش وی را تنها فهم مقصود خدای متعال می‌دانند و از آنجا که در مقابل این امر ارتکازی دیدگاه مخالفی وجود نداشت نیازی به بحث و بررسی دیدگاههای مخالف و اثبات دیدگاه مورد نظر خویش نمی‌دیدند از این رو در کتابهای علوم قرآن چنین بحثی وجود ندارد.

در باره پیش‌دانسته‌های مفسر در کتابهای کلاسیک علوم قرآن سخن به میان آمده است ولی تنها به بیان علوم مورد نیاز مفسر پرداخته‌اند و در حقیقت تنها پیش‌دانسته‌های ضروری برای فهم را مورد توجه قرار داده‌اند و از دیگر پیش‌دانسته‌ها و گونه‌های تأثیر آنها سخنی نگفته‌اند. برای نمونه سیوطی در نوع ۷۷ الإیتقان فی علوم القرآن که در باره تفسیر قرآن، تفاوت آن با تأویل و اثبات نیاز به تفسیر است، پانزده علم به عنوان دانش‌هایی که مفسر بدانها نیاز دارد را نام برده است. نیز در مباحث مختلف علوم قرآن همچون ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه و اعراب القرآن ضرورت آنها برای تفسیر را گوشزد کرده است. برخی از نویسندگان در علوم قرآن از

جمله سیوطی، خویی و معرفت تصریح کرده اند که کتابشان را به عنوان مقدمه‌ای برای تفسیر نگاشته‌اند که این امر نیز نشانگر توجه ایشان به تقدم شناخت‌های حاصل از مباحث علوم قرآن بر تفسیر آیات است.

در کتاب‌های فقهی به اختصار از علوم مورد نیاز مجتهد سخن گفته شده است. به عنوان نمونه آیت الله خویی (ره) در کتاب اجتهاد و تقلید^۱ و مرحوم امام خمینی در الرسائل^۲ و کتاب اجتهاد و تقلید^۳ دانش‌های لازم برای اجتهاد را برشمرده‌اند. و از آنجا که تفسیر نیز فهم اجتهادی قرآن است آن دانش‌ها اختصاصی به اجتهاد مصطلح فقهی ندارد و در تفسیر قرآن به ویژه در حیطه آیات الاحکام نیز ضروری است.

در مقدمه برخی کتاب‌های تفسیر و در متن برخی دیگر به مناسبت بیان تاریخ تفسیر و متذکر شدن روش صحیح تفسیر و آسیب شناسی برخی تفاسیر، از تأثیر پیش‌دانسته‌ها و علائق مفسران در به وجود آمدن گرایش‌ها و روش‌های مختلف تفسیری سخن گفته شده است. به عنوان مثال مرحوم علامه طباطبایی در بیان تاریخچه تفسیر در مقدمه المیزان به روش‌ها و گرایش‌های مختلف تفسیری و نقش علائق و پیش‌دانسته‌ها در به وجود آمدن آنها به اشاره سخن گفته است.^۴ و آیت الله مصباح در کتاب معارف قرآن برخی مفسران را که تحت تأثیر علائق یا اصالت بخشی به دانسته‌های پیشین خود به انحراف کشیده شده‌اند و در مواردی تفاسیر خاصی از آیات که تحت تأثیر علائق و پیش‌دانسته‌های مفسران به منصف ظهور رسیده را متذکر شده‌اند.^۵

در کتاب‌هایی که در باره روش تفسیر قرآن نگاشته شده و اصول و ضوابط لازم برای فهم قرآن بیان و تبیین شده است به مناسبت از برخی پیش‌دانسته‌های مفسر که نقش قرینیت در تفسیر آیات دارند سخن گفته شده است مثلاً معرفت‌های بدیهی و شناخت‌های قطعی آشکار به مثابه یکی

۱. رک: میرزا علی تبریزی غروی، التنقیح فی شرح العروة الوثقی (الاجتهاد و التقليد) تقرير لبحث السيد ابو القاسم الموسوي الخوي، ص ۹۶-۹۸

۲. سيد روح الله خميني، الرسائل، ص ۹۶-۹۸

۳. همو، الاجتهاد و التقليد، ص ۹-۱۲

۴. رک: سيد محمد حسين طباطبائي، الميزان في تفسير القرآن، ج ۱، ص ۸-۴

۵. برای نمونه رک: معارف قرآن (خداشناسی، کیهان شناسی، انسان شناسی)، ص ۲۲۷، ۲۲۹

از قرائن متفصل غیر لفظی که باید در تفسیر قرآن مورد توجه قرار گیرد ذکر شده است و در ضمن به دسته‌بندی دریافته‌های عقلی پرداخته شده و سپس دریافته‌هایی که نقش قرینیت در فهم قرآن دارند بیان شده است.^۶

در کتاب‌های تاریخ تفسیر نیز در معرفی تفاسیر به برخی آسیب‌هایی که مفسران بدانها گرفتار آمده‌اند اشاره شده است که برخی از آنها برخاسته از تأثیر ناروای پیش‌دانسته‌ها و علائق مفسر در تفسیر است. به عنوان مثال ذہبی در معرفی تفسیر المنار برخی تفسیرهایی که به نظر وی نادرست و برخاسته از پیش‌دانسته‌ها یا علائق و گرایش‌های خاص عبده و رشید رضا، پدیدآورندگان تفسیر المنار، بوده را متذکر شده است.^۷

پس از طرح هرمنوتیک فلسفی و دیگر نظریه‌هایی که نقش مؤلف را در تفسیر نادیده انگاشته و بر نقش ایجادي مفسر در تفسیر تأکید می‌کنند در غرب و ترجمه آثار مربوط به آن در ایران فضای جدیدی برای بررسی نقش مفسر در تفسیر ایجاد شد. به ویژه در دو دهه اخیر با طرح نظریه قبض و بسط از سوی دکتر سروش که بر ترابط عام معرفت دینی از جمله تفسیر با دیگر علوم بشری و «تابعیت معرفت دینی نسبت به معارف بشری» تأکید می‌ورزد^۸ و با انتشار کتاب «هرمنوتیک کتاب و سنت» نگارش محمد مجتهد شبستری، آموزه‌های هرمنوتیک فلسفی بیش از پیش در مجامع علمی کشورمان گسترش یافت. در دو کتاب فوق دیدگاه‌های هرمنوتیست‌های فلسفی بازتاب یافت و به صورت کلی بر تأثیر علائق و پیش‌دانسته‌های مفسر در تفسیر تأکید شد و با نشان دادن نمونه‌هایی احکامی کلی در این باره صادر گردید.

کتاب‌ها و مقالاتی که در نقد هرمنوتیک فلسفی و نظریه قبض و بسط به منصفه ظهور رسید نیز در ضمن مباحث برخی از جوانب تأثیر پیش‌دانسته‌ها و علائق مفسر در تفسیر را به نقد کشیدند.^۹ و در برخی مقالات و گفتگوها به اجمال

^۶ . برای نمونه رک: علی‌اکبر بابایی و دیگران، روش شناسی تفسیر قرآن، ص ۱۸۳، ۱۸۴

^۷ . رک: التفسیر و المفسرون، ج ۲، صص ۴۰۳ - ۴۰۷

^۸ . عبد الکریم سروش، قبض و بسط تئوریک شریعت، ص ۳۱

^۹ . از جمله رک: صادق لاریجانی، معرفت دینی

برخی گونه‌های تأثیر پیش‌دانسته‌ها در تفسیر مورد توجه قرار گرفت.^{۱۰}

ضرورت تحقیق

از آنجا که مفسر پیش‌دانسته‌ها و علائقی دارد و اینگونه نیست که ذهنش از هر دانسته‌ای خالی و از هر علاقه و گرایشی مبرا باشد، و اصل تأثیر آنها بر تفسیر به طور اجمال امری قطعی است و از سوی دیگر یکی از آسیب‌های جدی در تفسیر فروغلتیدن در وادی تفسیر به رأی و تحمیل بر قرآن است، ضروری است تا گونه‌های مختلفی که علائق و پیش‌دانسته‌ها ممکن است در تفسیر مؤثر افتند شناسایی و روایی و ناروایی هر کدام مشخص شود، از سوی دیگر از آنجا که در برخی رویکردهای تفسیری بر نقش مفسر و افق ذهنی وی که دانسته‌های پیشین و علائق وی از عناصر اصلی شکل دهنده به آن می‌باشد، در تفسیر تأکید می‌شود، لازم است جایگاه مفسر در تفسیر و نقش پیش‌دانسته‌ها و علائقش در تفسیر قرآن بررسی و حد و مرز آن مشخص شود. بنابراین این بررسی این مسأله از ضرورتی ذاتی برخوردار است. از سوی دیگر همانگونه که در پیشینه تحقیق اشاره شد در کتاب‌های کلاسیک علوم قرآن، کتاب‌های تاریخ تفسیر و کتب تفسیر هر چند به برخی از جوانب این بحث توجهی شده است ولی تمام جوانب به صورت مستوفی بررسی نشده است. و در کتاب‌ها و مقالاتی که در دو دهه اخیر به منصفه ظهور رسیده از آنجا که بیشتر رد و انکار هرمنوتیک فلسفی مورد توجه بوده است، وجه سلبی و نفی قویتر است و جوانب گوناگون شخصیت مفسر و گونه‌های مختلف تأثیر علائق و پیش‌دانسته‌های وی در تفسیر به صورت کامل بررسی نشده است.

از سوی دیگر میراث گرانبه‌ای تفسیری از این جهت که پیش‌دانسته‌ها و علائق و گرایش‌های مختلف مذهبی و غیر مذهبی در آنها چه تأثیری داشته کمتر مورد بررسی قرار گرفته است، آری همانگونه که در پیشینه تحقیق بیان شد در کتاب‌هایی که در زمینه گرایش‌ها و روش‌های مختلف تفسیری نگاشته شده، در حقیقت گونه‌ای خاص از تأثیر علائق و پیش‌دانسته‌ها در تفسیر مورد توجه قرار گرفته است ولی تمام وجوه نقش آفرینی آنها در تفاسیر مورد بررسی قرار نگرفته است.

^{۱۰} . از جمله رک: احمد واعظی، قرائت‌پذیری دین، مجله قبسات، ش ۱۸، صص ۶۸، ۶۹؛ جعفر سبحانی و احمد واعظی، اقتراح هرمنوتیک دینی، مجله قبسات، ش ۱۷

با توجه به آنچه ذکر شد و نیز عنایت به اینکه آموزه‌های هرمنوتیک فلسفی در مجامع علمی و فرهنگی کشورمان گسترش یافته است بررسی همه جانبه نقش علائق و پیش‌دانسته‌های مفسر در تفسیر و بیان وجوه روا و ناروای آن، ضرورت پژوهش حاضر را آفتابی می‌کند.

اهداف تحقیق

هدف این پژوهش دفاع از ساحت قرآن در برابر دیدگاه‌هایی که تفسیر قرآن را به تحمیل بر قرآن تأویل می‌کنند و اثبات درستی شیوه مفسران مسلمان در مؤلف محوری در تفسیر و نفی تفسیر به رأی می‌باشد. نیز اثبات ضرورت اصل قرار دادن قرآن و لزوم سنجش پیش‌دانسته‌های علمی، فلسفی و غیره با ملاک قرار دادن کلام الهی یکی دیگر از اهداف تحقیق حاضر است.

از آنجا که در پژوهش حاضر وجوه روا و ناروای دخالت علائق و پیش‌دانسته‌ها مشخص خواهد شد، حیطة کاربست درست علائق و پیش‌دانسته‌ها در تفسیر معین خواهد شد.

سؤال‌های تحقیق

سؤال اصلی:

علائق و پیش‌دانسته‌های مفسر در تفسیر قرآن چه نقشی دارند؟

سؤال‌های فرعی:

۱. وجوه موجه و ناموجه تأثیر علائق مفسر در تفسیر قرآن کدام است؟

۲. وجوه موجه و ناموجه تأثیر پیش‌دانسته‌های مفسر در تفسیر قرآن کدام است؟

فرضیه‌ها

۱. مفسر در ساخت معنای متن نقشی ندارد.

۲. علائق و پیش‌دانسته‌های مفسر در زمینه سازی استنتاج قرآن، به وجود آمدن گرایش‌های مختلف در تفسیر، نکته سنجی برای استنباط مطالب همسو با علائق، شناسایی فضای نزول آیات ایفای نقش می‌کنند.

روش تحقیق

تحقیق حاضر از نظر روش جمع آوری اطلاعات تحقیقی کتابخانه‌ای است و با استفاده از متون علمی صورت گرفته است. بدین منظور پس از فراهم آوردن طرح تحقیق مقدمات تفاسیر مختلف و نیز متون برخی از آنها مطالعه و فیش‌برداری شد، نیز به تناسب نیاز به کتابهای اصول فقه و غیرآن مراجعه و فیش‌برداری شد. همچنین برای شناخت

نظریه‌های مختلف تفسیری همچون هرمنوتیک فلسفی، ساختارگرایی و ساختارشکنی کتابهای لازم و مقالاتی که در این زمینه بود مطالعه و فیشبرداری شد، البته لازم به ذکر است که در بیشتر موارد کتابهای فارسی و ترجمه‌های فارسی در زمینه نظریه‌های تفسیر منبع بوده است و در مواردی نیز به متون اصلی مراجعه شده است. و اما از روش بررسی پژوهش حاضر تلفیقی از روش توصیفی - تحلیلی و هنجاری است. در معرفی نظریه‌های تفسیری مختلف و نقد و بررسی آنها روش تحقیق توصیفی و تحلیلی است، و در بیان وجوه مختلف تأثیر گذاری علائق و پیش‌دانسته‌های مفسر در تفسیر قرآن در عین آنکه روش تحقیق توصیفی و تحلیلی است ولی از آنجا که با توجه به حقیقت تفسیر و هدف آن و نیز روشمندی تفسیر قرآن این تأثیرگذاریها ارزش‌گذاری شده و به روا و ناروا تقسیم شده است دارای جنبه هنجاری و توصیه‌ای است به این معنی که به کسانی که در صدد تفسیر قرآن برمی‌آیند توصیه می‌کند تا تأثیر علائق و پیش‌دانسته‌ها را کنترل کنند و از تأثیر گذاری ناروای آنها مصون بمانند. در بحث آسیب‌شناسی تأثیر علائق و پیش‌دانسته‌ها بر تفسیر قرآن نیز روش بررسی تلفیقی از توصیفی- تحلیلی و هنجاری است چرا که مقصود اصلی آن توصیه به کنترل تأثیرگذاری علائق و پیش‌دانسته‌ها و مصون ماندن از آسیب‌هایی است که احتمال دارد از این رهگذر مفسر به آنها دچار شود.